

ІДЕЯ ДВОНАТУРНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ СЕРЦЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Анотація. У статті досліджено філософію серця Г.Сковороди. Розкрито особливості трактування філософом сутності людини, як частки природи з поєднаними у незлитній єдності духовним і тілесним початками. Доведено, що Г.Сковорода вирішальної ролі в житті людини надає невидимій натурі, ототожнюючи її з Богом. З'ясовано особливості обґрунтування філософом значення серця, що є тим безсмертним ланцюгом, яким людина пов'язана з вічністю.

Ключові слова: людина, Бог, видиме, невидиме, душа, тіло, незлитна єдність, внутрішня натура, зовнішня натура, серце.

Аннотация. В статье исследована философия сердца Г.Сковороды. Раскрыты особенности трактовки философом сущности человека, как частицы природы с соединенными в неслитом единстве духовным и телесным началами. Доказано, что Г.Сковорода решающей роли в жизни человека оказывает невидимой натуре, отождествляя ее с Богом. Выявлены особенности обоснования философом значение сердца, что является той бессмертной цепью, которой человек связан с вечностью.

Ключевые слова: человек, Бог, видимое, невидимое, душа, тело, неслитое единство, внутренняя натура, внешняя натура, сердце.

Annotation. In the article they are investigated the philosophy heart of H.Skovoroda. The features of interpretation by philosopher of the human's essence as parts of nature with the harmoniously united spiritual and corporal beginnings have been exposed. It is proved that H.Skovoroda decisive role in a person's life has an invisible nature, identifying it with God. It has been clarified the

peculiarities of justification by the philosopher the role of the heart which is the immortal chain, of which man is linked with eternity.

Key words: human, God, visible, invisible, soul, body, not merged unity, inland nature, external nature, heart.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні, у час окреслення майбутніх контурів нового образу нашої історії як історичної антропології, як психологічно та культурологічно орієнтованої науки про людину, відбуваються процеси переосмислення феномена людини передусім в аспекті пошуку форм інтеграції її тілесних і духовних характеристик. Стає необхідним знання меж і можливостей як пізнавальної діяльності людини, так і її внутрішньої самодостатності і самоцінності. Тому й привертає учення Г.Сковороди особливу увагу наших сучасників передусім спрямуванням на інтенсифікацію внутрішнього життя сучасної йому людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оригінальність думок Г.Сковороди зумовила широкий діапазон оцінок його поглядів. Досить пригадати класичні студії В.Ерна, Д.Багалія, Д.Оленчина, Д.Чижевського, а також ґрунтовні сковородинознавчі розвідки О.Єфіменко, П.Житецького, Ф.Зеленогорського, Ф.Кудринського, Н.Петрова, М.Сумцова та інших. Але багато вчених XIX початку XX ст. вважали, що між видатним філософом і його епохою зв'язків не було, що він був людиною, відірваною від свого часу.

Таку позицію спростовують сучасні дослідники: Л.Довга, С.Кримський, Д.Наливайко, А.Макаров, М.Попович, М.Ткачук. Науковці вивчають творчість Г.Сковороди у тісному зв'язку з художньою та науковою спадщиною українських культурних діячів Київської Русі, вчених братств, професорів Києво-Могилянської академії, шукають відгомін його ідей у мислителів України XIX ст. та сучасності. Зокрема, у працях В.Горського, І.Захари, І.Іваньо, С.Йосипенка, М.Кашуби, В.Литвинова, В.Нічик, І.Паславського, А.Пашука, Я.Стратій та інших дослідників, доведено

спадкоємний зв'язок філософії Григорія Савича з попереднім розвитком української філософської думки.

Філософська й життєва позиції мислителя яскраво репрезентують тип українського інтелігента, який своїм існуванням впродовж віків забезпечував умови збереження й розвитку національної культури народу. З огляду на це творчість Г.Сковороди має не лише історичний, але й сучасний загальнонаціональний соціокультурний сенс.

Мета статті – проаналізувати концептуальні особливості дуалізму видимого і невидимого як незлитної єдності у філософії серця Григорія Сковороди.

Виклад основного матеріалу. Світогляд Григорій Сковорода формується під впливом традицій давньоруської, домогилянської доби, а також філософських концепцій, розроблених професорами Києво-Могилянської академії. В працях могилянців здійснювався синтез досягнень західної філософії з духовною спадщиною попередньої доби, що забезпечував неперервність традиції при переході від Середньовіччя до Нового часу та органічно вкладався у менталітет бароко з характерним для останнього героїко-стоїчним пафосом, поєднанням уваги до теології й інтересу до натурфілософської проблематики, гуманістичної концепції людини і просвітницької ідеї розуму, ідеалів софійності та символічного антропоцентризму. Крім того, ця філософія розвинула власні версії усіх течій раціоналістичного та ірраціоналістичного ґатунку, які на той час представляли західноєвропейську філософію. У Києво-Могилянській академії репрезентована нова християнська філософія (барокова схоластика), раннє Просвітництво та етико-антропологічний напрям (поєднав елементи традиційної української містики і раннього Просвітництва), представлений філософією серця Григорій Сковорода.

Структурність світосприйняття Г.Сковороди, обумовлена увагою до проблеми «Бог – Світ – Людина». Тому, Григорій Савич все існуюче поділяє на три специфічні види буття – «світи»: «...Всеобщій и мир обительній, гдѣ

все рожденное обитает. ...Мікрокозм, сирѣчь – мырик, мирок, или челоѡѣк. ...Мыр символичный, сирѣчь Библиа» [3; с. 137]. Великий світ – це весь світ речей, це Всесвіт – вічний, завжди був і буде, не має ні початку, ні кінця.

Невід'ємною частиною макрокосму – Всесвіту, на думку Г.Сковороди, є людина як мікрокосм, адже вона живе і розвивається за законами природи. Як і світ, людина має досконалу будову, впорядкованість всіх органів, узгодженість усіх функцій складових частин, і «состоят из двух единосоставляющих естеств, называемых матеріа и форма» [3; с. 139]. У людині – це тіло і душа, де тіло – те фізичне, що передує психічному і є умовою його нормальної діяльності, а душа – це психічні переживання людини, «душа есть mobile perpetuum – подвижность непрерывная. Крыла ея есть мысли, мнѣнія, совѣты; она или желает чего, или убѣгает от чего; желая, любит, убѣгая, боится» [5; с. 357]. Людська матерія, як і матерія Всесвіту є «ніщо», або «пуста», яка не має в собі ніяких внутрішніх сил, є цілком несаможиттєва та пасивна. Тільки завдяки Богові, який надає їй рух, матерія здобуває форму та життя.

Отже, слідуючи антитетиці бароко як формі синтезу суперечностей, Григорій Сковорода в кожному з трьох світів віднаходить дві натури: внутрішню і зовнішню. «Весь мір, – пише він у трактаті «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», – состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая» [7; с. 145].

До видимої натури український мислитель відносить все те, що складається із речовин, стихій (вогнь, повітря, вода, земля), матерії. Матеріальну природу Сковорода позначає символами: «рухлядь», «тма», «суєта», «плоть», «тѣнь», «лом», «вздор», «ложь», «скот», «сплочь», «тварь», «небуття», «ніщо». Видимість приховує дійсну основу всього існуючого, є тим зовнішнім світом, що оточує людину й утворює зовнішнє, тілесне в самій людині. Видимість – причина всього «трудного», «горького», «злого» і непотрібного, яке зустрічається людині в житті. Оскільки видимість

народжується і вмирає, то філософ порівнював її з тінню, яка з'являється, змінюється і щезає.

Натомість невидимість у мислителя є незмінною і нетлінною, «твердою», тінню якої і є «видима натура» [2; с. 311]. Отже, невидимість прихована за видимістю й утворює її. Вона завжди присутня в речах, хоча ми її не бачимо. Таке співвідношення є, власне, розкриттям філософських категорій сутності і явища. Сутність Сковорода називає вічністю, бо вона завжди є в усьому. Сама природа – це видиме явище сутності. Через протилежність і взаємодоповнення натур природа розвивається.

Загалом, традиція української барокової філософії не схильна розглядати матерію та тіло як метафізичне зло. Услід за гуманістами доби Відродження, які реабілітували тілесну природу людини, професори Києво-Могилянської академії наполягали на гармонії душі і тіла, їх нерозривній єдності. У цьому Г.Сковорода відходить від своїх учителів і при нерозривному співіснуванні двох натур підкреслює їх неоднакове значення, надає вирішальної ролі душі в житті людини. Апелюючи до Євангелія, Отців церкви, реформаторів, він звеличує в людині духовне начало, за яким вона є образом і подобою Бога. Звідси випливає, що тіло має виправдання лише в тому випадку, якщо слугує для досягнення вічного блаженства душі.

Г.Сковорода невидиму натуру ототожнює з Богом, якого він називає «духом», «Господом», «царем», «Отцем», «разумом», «істиною». Бог, за Сковородою, становить розлитий в універсумі дух, який організовує весь світ, є вічна глава і таємний закон у тварях. Закон же цей є Господньою природою, що не підлягає тлінню. Ця природа – в усьому основа, початок, а сама безпочаткова, не обмежена ні часом, ні місцем. Бог – це сутність буття, висока моральна самосвідомість, істинне в людині, знаходиться не понад світом, а в ньому самому: «Он в деревѢ истинным дерево, в травѢ травою, в музыкѢ музыкою, в домѢ домом, в тѢлѢ нашем перстном новым есть тѢлом и точностію или главою его» [6; с. 165]. Отже, Сковорода, з одного боку, переносить Бога з неба у світ речей, проте, з іншого, – залишається в річищі

містичної традиції, бо не тільки поєднує, а й розділяє духовне і тілесне. Його не полишає думка розрізнення свого «я» і «божества». Бог, невидима натура, на думку філософа, іманентний природі, речам, всьому сущому і разом з тим не переходить в них, не зливається з ними. Щоб досягнути його (Бога), необхідно перейти межу, яка відділяє невидиму натуру від натури видимої. У цьому відношенні вчення про двоєдність є нічим іншим, як викладом метафізичного вчення про єдину реальність, що виявляється різними способами і на численних рівнях.

Григорій Сковорода протиставляє душу та плоть, указуючи одразу на їх взаємозалежні, але підпорядковані та, значною мірою, ієрархізовані стосунки. Для цього філософ використовує поняття «незлитого поєднання» – нерівновартісної взаємодії двох натур: «Сей день сотворил Господь из противных натур: из лукавыя и добрыя, тлѣнныя и нетлѣнныя, из глада и сытости, из плача и радости в неслитном соединеніи» [4; с. 19]. Мислитель, з одного боку, протиставляє світ матеріального та Божественного буття, а з іншого, з'єднує їх. Ці два світи пов'язані без змішування, тобто утворюють сполуку незлиту. Видимий світ матеріального буття не залишається у сфері небуття, а дістає основу в Богові та стає залежним від нього: скрізь у матеріальному світі є присутність Бога.

Внутрішній світ є сутністю зовнішнього. Щоб дійти до внутрішнього сенсу, треба відкинути все зовнішнє. Однак, дуалізм видимого і невидимого не можна розуміти лише як протилежність зовнішнього і внутрішнього. Видиме, лише частково відображаючи невидиме, не обов'язково є хибним. У цій системі конфронтуючі натури здійснюють тісне переплетіння і зв'язок світів між собою та утворюють єдиний організм. Підставою для такої єдності стає внутрішня натура, тобто сутність явищ та речей Всесвіту. Саме вона забезпечує цілісність, організованість і вічність світу. В людині невидима натура – душа, як джерело психічного життя та його вияв, її глибина ототожнюється з серцем. Тому не тіло, а серце єднає в людині духовну,

морально-етичну, чуттєво-емоційну і діяльно-вольову сутність у єдину систему.

Кордоцентричний погляд на світ формується вже на ранніх етапах розвитку праукраїнського суспільства, а в культурних пам'ятках доби Відродження «серце» вже становить одну з провідних ліній вітчизняного філософування. Попередник Г.Сковороди в Україні К.-Т.Савровецький актуалізує біблійну концепцію чистого серця як мірила гріховності, а К.Сакович дає розгорнуте тлумачення серця як субстанції. «Людське серце є власною оселею, келією, в якій живе Бог, що читає і вивідує його власні думки», – зазначає він [1; с. 468]. Але до Григорія Савича ніхто серйозно не ставив питання про роль серця, його дійсну функцію, глибоке значення в конкретному, діяльному і соціальному житті людини.

Мислитель визначив серце як поняття та принцип філософської побудови, виявив його методологічне значення. Тому, за такого підходу, Г.Сковороду можна вважати родоначальником «філософії серця» як суто національної особливості кордоцентричного розуміння людини. Серце для мислителя не стає поняттям, а представляється як символ, що визначає метафізичну сутність людини, онтологічну присутність Божественності в конкретному, земному індивіді і є зосередженням всього істинно людського в ньому. Саме серце і є тим безсмертним ланцюгом, яким людина пов'язана з вічністю. Тому, символ серця у філософа має найрізноманітнішу семантику і виступає як образ емоційного життя («Щастіє в сердцѣ, сердце в любви, любовь же в законѣ вѣчного» [7; с. 144]); як орган сприйняття Бога («О чистое сердце...Ты еси божіе, а Бог есть тебѣ твой... [12; с. 127]); сфера розуму в людині («Глубокое же сердце... не иное что есть, как мыслей наших неограниченная бездна» [6; с. 173]); як центр морального життя і духовності («Весьма тот рѣдок, кто сохранил сердце свое или, как обще говорят, спасл душу свою» [6; с. 173]); сукупність прагнень, бажань, інтересів, цілей людини («Сердце есть море неограниченное, а помыслы суть волны» [8; с. 215]); як істинна, невидима суть людини («Глава в человѣкѣ всему – сердце

человѣческое» [10; с. 349]). Тобто, визнаючи людське тіло тлінним і тимчасовим, прахом земним, Сковорода стверджує первинність і незнищенність серця як скарбниці духовної.

У творі «Боротьба Архистратига Михаїла зі сатаною» Григорій Сковорода описує серце як безодню, що все обіймає і буває світлою або темною. За таких умов цей символ має два трактування: «удосконалене серце», «внутрішнє», «нове», яке потрібно розвивати та «старе серце», «зовнішнє», «земне», прагнення якого повинні бути поборені. Отже, людині дано двоє сердець: зовнішнє скеровує фізичні поклики і бажання людини, а внутрішнє є справжньою людиною в людині. Якщо людина володіє «земним», «плотським» серцем, то, на думку філософа, всі її думки і справи зорієнтовані лише на «плотское», що нічим не відрізняє її від тварин. Серце, вільне від плотських бажань, стає в людині Богом, джерелом благодаті. При цьому старе серце, з яким людина йшла до духовного переображення, вже не може вмістити Божественну іскру, яка в результаті відкрилася, тому людина стає володарем нового серця. «Нове серце» – це теж саме «старе серце», що відкрило свою таємну глибину людського споглядання. Це глибоке серце у «внутрішній людині» є центром Всесвіту, його видимої і невидимої частини. «Кто старое сердце отбросил, тот здѣлался новым человеком» [6; с. 178]. І якщо «земне серце» є джерелом різних нещасть і зlodіян, то «нове серце» стає джерелом добра. Г.Сковорода прагне відтворити концепцію удосконаленого серця відповідно до її глибинного функціонування. Опанування таким серцем пов'язане з обов'язковим відреченням від попереднього ницого існування і передбачає неабияку духовну працю над собою. Умовою для початку оновлення серця філософ ставить доторк духу Божого, від якого серце людське має прокинутися і прозріти. Цей новий зір, спрямований у серце, здатен виявити його таємні глибини, що дасть змогу людині побачити світ самого Бога. Якщо ісихасти вбачали ідеал в особистісному, безпосередньому спілкуванні з Богом, замикаючи людину на самій собі, то для українського мислителя Божественність стає запорукою

взаємозв'язку індивідуального і загальнолюдського, що становить суть людини і водночас визначає її місце в суспільстві. Утаємниченість власного серця для людини є поштовхом до нових і нових роздумів, але тільки Бог володарює її серцем без меж.

Г.Сковорода вводить також поняття «веселія сердечного». Коли людина опановує «нове серце», то стає незалежною від світських і дріб'язкових клопотів, звільняється від усього тлінного і наближається до повного духовного спокою. В ній приглушуються всі бажання, окрім споглядання Божественної іскри, тотожної самому Богові. «Веселіє сердечное есть чистый свѣтъ ведра» [11; с. 75] і його опанування пов'язане з обов'язковим відреченням від попереднього нищого існування. «Веселіє сердечное» може відкритися тільки людині з чистим серцем, яке від народження дароване людині і яке потрібно берегти. Якщо ж людина згубить чисте серце, то втратить надію на спасіння, на щастя, на любов. Найвищим гріхом Сковорода вважає нечисте серце: «Сей есть архисатана, нечистая сердечная бездна, раждающая во мгновении ока безчисленные легионы духов и тмы мысленных мечт во мучение всѣм» [9; с. 95]. Таке нечисте серце не просто втрачає здатність до пізнання, а й негативно впливає на розвиток духовності, дисгармоніє з абсолютном краси, розхитує струнку Божественну будову світу. Нечисте серце ще може відродитися, якщо повернеться до джерела духовності – до Бога.

Висновки. Отож, особливе місце у власній екзегетичній практиці Григорій Сковорода відводить інтерпретації образу людини. Запозичивши з античної традиції концепцію мікрокосма, згідно з якою тіло й душа людини вважається замкнутою і цілісною системою, що в ній відображується макрокосм, мислитель розглядає людину як виразника основних космічних принципів. Як і Всесвіт, людина складається з матерії і форми, але тільки завдяки Богу пасивна та несаможиттєва людська матерія здобуває форму та життя. Тому при нерозривному співіснуванні видимої і невидимої натур Г.Сковорода підкреслює їх неоднакове значення, надаючи вирішальної ролі в

житті людини душі. Вслід за християнським вченням філософ поціновує людину як універсальний символ життя, як посередника поміж небом і землею, як персоніфікацію Божественної енергії. Безсмертним ланцюгом, яким людина пов'язана з вічністю, є серце, а від щільності цього зв'язку залежить ступінь істинного в людині. Таким чином, філософ завершує спроби барокової філософії подолати «кризу антропоцентризму», яка виникла після відкриття, зробленого Коперником, і зміни геоцентричної моделі світу на геліоцентричну. Те, що людина втратила у світобудові, вона знаходить у собі, у своєму серці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сакович К. Трактат про душу / Касіан Сакович // Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI – початок XVIIст. : тексти і дослідження. – К. : Наукова думка, 1988.– С. 443 – 512
2. Сковорода Г. Діалог, или разглагол о древнем мірѣ / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.307 – 323.
3. Сковорода Г. Діалог. Имя ему – Потоп зміин / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.135 – 171.
4. Сковорода Г. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская (Израилскій змій) / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.6 – 31.
5. Сковорода Г. Кольцо / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.357 – 410.

6. Сковорода Г. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.154 – 200.
7. Сковорода Г. Начальная дверь ко христiанському добронравiю / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.144 – 153.
8. Сковорода Г. Переклади. Книжечка Плутархова о спокойствии души / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.202 – 216.
9. Сковорода Г. Пря бѣсу со Варсавою / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.85 – 98.
10. Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мирѣ] / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1.– С.324 – 356.
11. Сковорода Г. Сад божественных пѣсней / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.60 – 90.
12. Сковорода Г. Убогий Жайворонок / Григорій Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Григорій Сковорода ; [ред. кол. В.І.Шинкарук (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т.2. – С.119 – 134.

Кравченко Олена Петрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

